

SELÇUKLU TARİH VE MEDENİYETİ ENSTİTÜSÜ

SELÇUKLU

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

I

1969

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ
ANKARA—1970

E V R E N

(SELÇUKLU SAN'ATI EVREN TASVİRİNİN TÜRK İKONOĞRAFİSİNDE MENŞE'LERİ)

EMEL ESİN

I — TÂRİHİ GELİŞME :

“Büke” ve “evren”¹ gibi türkçe kelimelerin eski metinlerde bulunması keyfiyeti ile berâber, evren ikonografisinin *Türk* san'atındaki zenginliği ve arz ettiği millî husûsiyetler, evren dediğimiz efsânevî şeklin *Türk* muhitlerinde çok eskiden bilindiğine delâlet eder. Eu eski numûneler VI. yüzyıla atf edildiğine göre², evren şekilleri, *Türk* kültürü çerçevesinde, *Selçuklu* devrinde evvel beşyüz yıl kadar istihâleler geçirmişdi. Selçuklulardan evvelki *Türk* san'atının evren motiflerinden, Selçuklu evreni ile ilgili bazı nümûneleri kayd etmeğe çalışacağım.

a — DOĞU TÜRKLERİNDE “LUU” VE “NEK” :

*Hsiung-nu*³lar, *Gök-Türkler*⁴, *Batı Türkleri*⁵ ve *Oğuzlar*'da⁶ Çin ve Arab kaynaklarının bahs ettikleri evren ibâdetleri ve evren'in

¹ Büke: N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, İstanbul 1936-41, 1/138.

Evren: Yûsuf Khâs Hâdjib, *Kutadgu-bilig*, Arat baskısı, Ankara 1947, beyt 92, 119. *Tanıkları ile Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, İstanbul 1943, 1945, 1953, 1954, 1957. A. Battal (*İbn Muḥanna Lugatı Endeksi*, İstanbul 1941) bu kelimeyi türkçe “evirmek” fiiline bağlamaktadır. Şifâhen söylediğine göre L. Bazin de bu fikirdedir. O. Pritsak, şifâhen, şunu ilâve etti: evren kelimesinin belki “Avar” ile bağı vardır. Bilindiği gibi, *Avarlar*la ilgili sanılan *Jouan-jouan*'lara, evri- len soğulcan ma'nâsına gelen bir ad, *Çinliler* tarafından verildi. Soğulcan, *Çin* efsânelerinde evren'in bir şeklidir: W. Willett, *Chinese art, Great Britain* 1958, s. 270-75.

² S. V. Kisilev, “*Drevnyaya istoriya yujnoy Sibiri*”, Ak. Nauk SSSR, *Materiali i issl. po arkh SSSR*, no 9, levha L/2.

³ W. Eberhard, “*Lokalkulturen im alten China*”, *T'oung-Pao*, cilt XXXVII'e ilâve, Leiden 1942 3/11.

⁴ Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-Küe)*, Wiesbaden 1958, s. 10 ve not 60.

yer aldığı kosmik oyunlar, Çinde ve *Buddhist Orta Asya*'da iyi bilinen âyünlere yakın gözükmeindedir. *Türklerde* de "luu" (çince *lung*'dan) veyâ "nek"⁸ (*Khotan*'ın kadîm dilinden), Kaşgarî'nin dediği gibi, su ve bolluk timsâlidir. Hem su kaynaklarını, hem de yağmur bulutlarını temsil eder. Astrolojik karakteri de vardır.

Çin'de⁹ olduğu gibi, *Türklerde*'de "luu" muhtelit şekillerde tasvir edilir. Bu şekiller, yılan ile timsâha yakın cinsden bir hayvanın türlü hayvanlarla birleşmesinden vücûda gelmiş tasavvur edilir. Böylece "luu" muhtelif ecdâdının vasflarına hâizdir. Güzel mevsimde, cedlerinden biri olan kuş gibi, gökde uçar. Son bahardan sonra ise, timsâh ve su yılanı gibi sulara ve yer altına saklanır¹⁰. Luu'nun uçuş kabiliyetinden bilistifâde, Çin'in efsânevî hükümdârlarının "luu"yu arabaya koşduğu veya sırtına binerek, gök yüzüne uçtuğu, masallarda anlatılırdı¹¹. "Luu"nun sırtında göğe uçmak tasavvuru, *Hun* (Res. 30) ve *Uygur Türk* san'atında (Res. 32) yer alırdı.

Çin'de olduğu gibi *Türk* san'atında da, "luu" motifinin yanında gözükken mu'ayyen tezyîfî şekiller vardır. Bunlardan ilki kızıl renkte bir top şeklidir.

Güneşi ve ayı¹², veyâ *Uygurların* "körkle moncuk"¹³. (parlak boncuk) dediği *Çintâmani*'yi temsil ettiği sanılan bu top, sonradan *Osmanlı* metinlerinde, hükümdârlık işâreti "kızıl elma" ile karıştı.

"Luu", mücevher hazinelerine sâhib addedilirdi. *Hindistan*'ın *nâga* (yılan) veya yarı insan yarı yılan şeklinde su ma'budu'ları gibi, *Uygur* metinlerinde, "Luu khanları" da, mücevherli altın veyâ gümüşden "yip"(ip)lerle süslü olarak anlatılır. "Luu"ların kızları bu

⁸ Liu Mau-Tsai, s. 7 ve not 393.

⁹ Z. V. Togan, *Ibn Fadlân's Reisebericht*, Leipzig 1938, aradac metin, paragr. 42.

⁷ Bak. A. Caferoğlu, *Uygur sözlüğü*, İstanbul 1937.

⁸ Kaşgarî'de (Mahmûd Kaşgarî, *Al-dîvân u-lugât al-Türk*, B. Atalay baskısı, T.T.K., Ankara 1941) *Uygur* takvîminin "luu" sunun karşılığı olan "nek" kelimesini, onbirinci yüzyıl *Türk* Ansiklopediinin yine kendisi arabca *timsâh* mukabili olarak gösterir. L. Bazin'in şifâhen ifâde ettiğine göre "nek" kadîm Khotan dilinden gelme imiş.

⁹ M. de Visser, *The dragon in China and Japan* Amsterdam 1913, s. 65-70-75, 85-86, 101, 129.

¹⁰ Willett, s. 270-75. De Visser, s. 43, 54-55, 65, 68, 70-75, 111-117.

¹¹ de Visser, s. 64.

¹² de Visser, 6, s. 64.

¹³ R. Arat, *Eski Türk şî'iri*, Ankara T.T.K. 1965, 10/61-62.

“yip”leri eğirmektedir. Altın Yiş (Altay) ve *Orkun* taraflarında bulunan *Türk* evren tasvirlerinde, evrenin belkemiği “yip” şeklindedir¹⁴.

“Luu” ile beraber gözükten başka tezyinî motiflerden ikisinde Çin’de gök gürültüsü işareti olan helezon (*lei-wên*) ile bulut piktoqramlarıdır. *Uygur* edebiyâtında da, bulut “Kök Luu”nın bir şeklidir ve gök gürültüsü onun kükremesi sanılır¹⁵.

Ağaç motifi de çok kerre “luu” ile beraberdir. “Luu” dünya ağacına sarılır (Res. 4-6), hattâ bazan (Res. 4) sanki Çin efsânelerinde anlatıldığı gibi¹⁶, “Luu” şekli ağaç dalına tahavvül eder. Lotus ve nilüfer gibi su çiçekleri ve “evren gülü” dediğimiz Hindistanın *nâga-pushpa*’sına mümâsil yabancı nergis¹⁷ de, “luu” motifinin yanında yer alır (Res. 2).

On iki hayvanlı *Türk* takviminin beşinci işareti olan “Luu”nun, astroloji ile bağları vardır. Dört cihetin ve unsurların hayvan şeklinde timsâller ile gösterildiği Çin¹⁸ ve *Uygur Türk* kosmolojisinde¹⁹, doğu cihetinin, bahârın, mavi veyâ yeşil’e tekabül eden “kök” (gök) renginin ve ağacın timsâli “Kök Luu”dur. Gün ortasının, yazın, güneşin ve güneşin gün ortasındaki evcinin, kızıl ve sarı renklerinin ve ateşin timsâli Kıızıl Sağızgan (saksağan)dır. Batının, son baharın, ak renginin (Kaşgarî’ye göre ak benekli ma’nâsına gelir) ve altının timsâli Ak Bars’dır (Çinde Ak Kaplan). Şimâlin, kışın, ayın, gecenin, kara renginin ve yer sularının timsâli Kara Yılan’dır (Çinde yılanın sardığı kaplumbağa).

“Luu” şeklinde ve dağlardaki ormanları yakmak tarzında âyînlerle *Hunların* ve diğer *Asya* milletlerinin ibâdet ettiği²⁰ bir de yıldız grubu,

¹⁴ “Yip”: N. Orkun, *Kalyânâmkara ve Pâpâmkara hikâyesinin uygurcası*, İstanbul 1940, varak 40-43, “Yip” şeklinde bel kemiği olan evren tasvirleri: not 2 *supra* ve not 46 *infra*’daki ma’hazlar.

¹⁵ C. A. S. Williams, *Chinese symbolism and art motives*, New York 1960, s. 120. De Visser, s. 75. *Uygur* edebiyâtında “Kök luu”, bulut ve gök gürültüsü: Arat, 10/35.

¹⁶ de Visser, s. 130.

¹⁷ *nâga-pushpa*: A. Getty, *The Gods of Northern Buddhism*, Tokyo 1962, index. Evren gülü: H. Kâzım Kadri, *Büyük Türk Lugatı*, İstanbul 1927.

¹⁸ W. Eberhard, *Beitraege zur kosmologischen spekulation Chinas in der Han Zeit*, Berlin 1935.

¹⁹ O. Pritsak, “Qara “Studie zur türkischen Rechtsymbolik”, *Ž. V. Togan’a, Armağan*, İstanbul 1950-55.

²⁰ Eberhard, “Lokalkulturen”, 3/11.

Çin astrolojisinde yer almaktadır ve mevsimlerin başı ve sonuna işaret etmek bakımından, mühim mevki'i vardır.²¹Bu burcun vücûdu ve kuyruğu Çadan²² (arabça 'Akrab; Avrupa dillerinde *Scorpio*) burcuna tekabül ediyordu. Çin astrolojisine göre, Uygur metinlerinde Suvadî²³ (Sanskrit *Svâti*'den, arabca *Simâk u-Râmih*, Avrupa dillerinde α *Bootis*, veyâ *Arcturus*) denen yıldız ile Buğday burcunun (α) yıldızı, mev-hûm "Luu" şeklinin boynuzlarını teşkil ediyordu. "Luu"nun ilk boynuzu doğu semâsında görüldüğü ilk gece, Çinliler, bahar i'tidâlinin (*aequinoc-tium*) gelmiş olduğunu bilirlerdi. Uygur metinlerinin "Kök Luu" dediği bu semâvî şekil, bundan sonra, Çin astrolojisine göre, feleğin çarhı boyunca cevelân ederek, yaz tahavvülünde (*solstitium*), evce varırdı. Mevsimlerin cereyânına göre ve kış i'tidâlinde başlayan bir takvîm ta'kib eden *Kök-Türkler*²⁴, bu devirlerde, gök ve yer "Luu"larına tahsis edilmiş iki âyîn icrâ ederlerdi.²⁵Çin'de de aynı devirde âyînler ve yağmur duâları olurdu.²⁶ Yaz tahavvülünden sonra hubûta başlayan Kök Luu, son bahar i'tidâlinde, Batıda kaybolurdu. Bundan sonra, astrolojik tasavvurlara göre, felek çarhının mev-hûm tekerlek şekli boyunca, yer sathı altındaki karanlık denizde, "Luu" burcu hubûta devâm etmekte ve kış tahavvülünde, hadîde varıp, yine yer sathına doğru yükselmeğe başlamakta idi. Yukarıda söylenildiği gibi, kış i'tidâli *Kök-Türk* takvîminin başı idi.

Uygur Türk ikonografisinde, "Luu" şekilli burcun cevelânının dört safhası, *Padma-pâni* denen ve kâinatın mekân ve zaman bakımından tasvîri olan duvar resimlerinde (Res. 2, 5) gözüktür. "Kök Luu" (uçmakda olan "luu"), pullu ve dört ayaklı bir *makara*²⁷ (Sanskrit *magar*'dan timsâh) olarak tasvîr edilir. Baharda uçmak zamanı gelince "Luu"nun başında bir çıkıntı ve boynuzlar hâsıl olurdu. Kanadları, sakalı ve kuş tüyleri de çıkardı. Çin san'atında çok görülen mavi-yeşil "Kök Luu"²⁸, Uygur ikonografisinde nâdirdir. En çok resm edilen

²¹ Willett, s. 270-275.

²² Türklerde zodiak adları: *Kutadgu-bilig*, beyt 138-143.

²³ G. R. Rachmati (sonradan R. Arat), "*Türkische Turfan Texte VII*", *Abhandl. der preuss. Ak. d. Wiss., Phil.-hist. Kl.*, Berlin 1936, 3/13.

²⁴ O. Pritsak, *Die Bulgarische Fürstenlinie*, Wiesbaden 1955, s. 28-29.

²⁵ Bak. not 4 *supra*.

²⁶ de Visser, s. 111-117.

²⁷ *Makara*: Combaz, "*Masques et dragons en Asie*", *Mélanges chinois et bouddhiques*, cild III, Bruxelles 1945, index.

²⁸ de Visser, index, "*Azure dragon*".

“Kök Luu” şekli, evcde bulunan, kızıl ve sarı renklere bürünmüş, ateşler saçan “Kök Luu”lardır (Res. 2, havadaki çift evren). Kızıl Sağızgan’ın makamına gün ya’ni ortasındaki evçe varan “Kök Luu”, kuşa da benzemektedir.

Batı mevzi’inde, ya’ni Ak Bars makamındaki “Kök Luu” ise, ba’zen, *Uygur* san’atında, bars vücûdu ile temsil edilmiştir (Res. 17).

Yer altındaki denize varan veyâ yer sularında yüzen “luu” ise, yılan şeklinde bir vücûd ve ba’zen *jalebha*²⁹ (*Hind* mitolojisinde fil başlı evren) gibi hortumlu bir baş ile gösterilir (Res. 20).

Makara ve *Jalebha* gibi, muhtelif *Hind* tasavvurları *Uygur* astrolojik metinlerinde³⁰ yer almıştır. *Makara* aynı zamanda bir yıldız grupudur ve Oğlak burcuna tekabül eder, ya’ni kış tahavvülü devri ile ilgilidir. İki parçaya ayrılmış mevhûm bir evrenin başı ve kuyruğu addedilen *Râhu* (baş: arabca *Ra’s*) ve *Ketu* (kuyruk: arabca *Dhanb*), *Hind* tasavvurlarında, felek çarkı boyunca cevelân etmekte ve ay ile güneşi yutmak için onlara yetişmekte idi.³¹ Güneş ve ayın tutulması *Râhu*’nun onları yutması olarak izâh edilirdi. *Râhu* ve *Ketu* adları *Uygur*³² metinlerinde birer şimâlî yıldız veyâ yıldız grubu olarak anlatılmaktadır. Hartner³³ ise bunları mevhûm mitolojik şekiller farz etmiştir. Hâlâ, *Türkiye*’nin uzak köşelerinde, *Hindistan*’da olduğu gibi, ay tutulunca, ayı yutan canavarı koğmak için gürültüler yapılır.

Uygur san’atında ekseriyet ile gözükten (Res. 2,5), iki cihete veyâ prensibe tekabül eden çift evren veyâ dört ciheti gösteren dört evren tasvirinin ikonografisi pek eskidir. Belki en kadîm prototip, Prof. P. A alto’nun bütün dünyâda akisleri duyulan buluşu ile yazıları okunarak, Dravidien milletler grupuna mal edilen, milâddan üçbin sene evvel teşekkül eden *İndus* medeniyeti sâhasındadır (Sümer san’atının çift yılan motifine karşı, *Sind* havzasında çift evren şeklini görmekteyiz). Harappa mühürlerini biri üzerinde, yılan vücûdlu, at başlı tek boynuzlu bir çift evren, bir ağaca sarılmaktadır³⁴. Milâddan

²⁹ Combaz, index.

³⁰ Bak. Rachmati, index.

³¹ W. Hartner, “The pseudo-planetary nodes of the moon’s orbit in Hindu and Islamic iconographies”, *Ars Islamica*, V/2.

³² Rachmati, index.

³³ Not 31’deki ma’haz.

³⁴ E. Mackay, *The Indus civilization*, Londra 1935, res. M/3.

evvelki yedinci ilâ beşinci yüzyıllarda, *Aşya* göçebe san'atında, Ordos, *Sibirya*³⁵ (Res. 1) ve *Luristan*'da³⁶, çift evren veya çift başlı evren motifi yaygın haldedir. Watson³⁷'a göre, de Groot'un *proto-Türk* sandığı ve *Çinliler*'in Tik ve Jong adını verdiği göçebe milletler³⁸, bazı evren motiflerini ve bu arada çift evren şekillerini *Çin*'e tanıttı. Watson ve Combaz³⁹'nın eserlerinde görüldüğü gibi, bu motifler *Çin*'de Han ve Tabgaç devirlerinde çok gelişti. Oradan da *Türklere* te'sir etti⁴⁰.

Çift evren şeklinin başlıca üç nev'i vardır. *Avrupada Heraldique* ilminin ta'biri ile "rambant" denen bir tertibde, iki evren karşı karşıya ayakda durur (Res. 1-3). *Fransız* san'at târihcilerinin *arc à dragons* (evren tâki) dediği ikinci şekilde, her ucunda bir başı olan bir evren gök yüzünün tâkını temsil eder. Bu tertib, hem *Çin*'de⁴¹, hem Kuşan devri taht tezyînâtında⁴² gözükür, ve *Türk* san'atında tekerür eder (Res. 4). Üçüncü tertibde, bir veyâ iki çift evren birbirine veyâ ağaca düğümlenir (Res. 4-6).

Çift evren motifi, *Türkler*'de de, kosmik bir timsâl olarak, hem mezar taşlarında, hem heraldik işâret olarak kullanılırdı. *Çin* hükümdâr mezarlarında olduğu gibi,⁴³ (Res. 7), Kül Tigin'in 732'de yapılan anıtında da çift Kök Luu yer almakta idi. Çift Kök Luu gök kubbeyi temsil etmektedir ve belki de Tigin'in rûhu olan kuşun "kâlığ"⁴⁴ (esir) varışına işâret eder. *Koçgar Türk* kurganında⁴⁵

³⁵ Ordos: Combaz, res. 217. Sibirya: S. I. Rudenko, *Die Sibirische Sammlung Peters I*, Moskova-Leningrad 1966, levha II/9.

³⁶ Combaz, res. 21.

³⁷ W. Watson, *China*, Londra 1961, s. 161-165.

³⁸ J. J. M. de Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin 1921, s. 15.

³⁹ Combaz, res. 163, 140.

⁴⁰ Kül Tigin anıtında çift evren: L. Jisl, *Mongolei, Kunst und Tradition* Prague 1960, levha 8. *Çin* hükümdâr mezârlarında çift evren: de Visser, s. 99-101. *Tabgaç* san'atında Kül Tigin anıtındaki evrenlerin prototipi: Combaz, res. 140.

⁴¹ Combaz, res. 163.

⁴² J. Auboyer, *Le trône dans l'Inde ancienne*, Paris 1949, levha III.

⁴³ Bak. not 40.

⁴⁴ Kâlığ: A. v. Gabain, "Türkische Turfantexte X", *Abhandl. d. deutschen Ak. der Wiss. zu Berlin*, Berlin 1959: "ötrü on...küçlüğ (güçlü), tükel (kusursuz) bilge... tengri tengrisi Burkhan (Buddha), qazlar begine oğşati (gibi), kök kâlığ-ta (kâlığa) uçup bardı (vardı)"

⁴⁵ *Koçgar* hazinesi: A. N. Bernstam "Istoriko-arkheologičeskie očerki tsentral'no go Tyan-şanya i Pamiro-Alaya", *Materiali i issledovaniya po arkheologii SSSR*, no 26, s. 89-90.

sekizinci yüzyıl başı paraları ile bulunan yıldızlı tunc levhalar (Res. 4) da belki aynı kosmik ma'nâyı taşır.

Yüz yıl sonra, Alp Bağa Tarhan'ın eseri olan *Kara-balgasun*⁴⁶ anıtında ise, Kök Luu çifti, "Kök tenride kıt bulmuş" bir *Uygur* kaganının heraldik işâretidir. Çin⁴⁷ İmparatorlarını K'i bayrağındaki çift-luu motifine mümâsildir. Taht süsü olarak, *Uygur* (Res. 11), Khanhanlı (Res. 12) eserlerinde görülen çift evren ise, hem kosmik, hem heraldik mâhiyetde olsa gerek.

Bu gelişmeyi Khağanlı edebiyâtından ta'kib edebiliriz. *Kutadgu-bilig*'de⁴⁸, *Uygurların* "Kök Luu"sına "Evren" denmektedir. Evren, burclardan müteşekkil olduğu tasrîh edilen felek çarkına sarılmış bir ejderdir ve "evrilmeleri" ile çarkın gece ve gündüz dönmesini temîn etmektedir. Evren böylece Felek ve zaman mefhûmları ile birleşmektedir, dünya timsâli olmuştur. *Hindistan*'ın Kuşan devri tasavvurlarında krallara ve Buddha'ya "kut" veren felek çarkı (*çakra*)⁴⁹ gibi Evren de, Khağanlı beğine tahtı ve ili bağışlamaktadır. Bu mefhûmun plastik şekline Khağanlı devri san'atında raslıyoruz (Res. 12). *Kutadgu-bilig*'in⁵⁰ ta'rîf ettiği şekilde, başında "bedük börk" (yüksek börk), dünyanın direği gibi düp düz oturan "ajun tutgucu" (farsçası : *cihânghîr*), felek evrenini sağ elile yakalamışdır. Pugaçenko va ve Rempel'e nazaran, çift evren arasında duran adam, *Sogd*'un Tîraghân bayramının ma'nâsını tasvîr eder. Widengren de bu İran bayramının yaz tahavvülünde yer aldığı kayd eder. Bu devir, aynı zamanda *Ra's*' in evci idi (*Dhanb*'in evci kış tahavvülündedir). Her halde, evrenin evci, *Kök-Türk* devrinde olduğu gibi, *Khağanlılar* da da kut getiren bir olay olarak tasvîr edilmiş.

Hükümdârın evrenleri râm etmesi motifi de şübhesiz eskidir ve *Luristan*⁵¹ tunç levhalarında olduğu gibi, Çin'de de gözükür (Res. 10) ve *Türk* san'atında da tekerrür edecektir (Res. 12-13).

⁴⁶ Kara-balgasun anıtı: Orkun, *Yazıtlar*, II/32-56.

⁴⁷ K'i: de Visser, s. 39-40.

⁴⁸ Bak. not 1 *supra*.

⁴⁹ E. Esin, "The Turco-Mongol monarch representation and the cakravartin" XXV. *Şarkiyat Kongresine tebliğ*, cild II, Delhi, 1969.

⁵⁰ beyt 435, 808-814, 2142.

⁵¹ Combaz, res. 21.

Böylece, heraldik karakteri gittikçe tebâruz eden çift evren motifi, top ile beraber, taht süsü olduğu gibi, moncuk adı ile, bayrak ve tuğların üzerinde de yer alacaktır⁵².

b — Büke

Göçebe *Türkler* muhîtinde, *Altın Yiş* ve *Yeti-su*'da ise, kosmik ma'nâlar gerileyerek, evren motifi bilhassa bir alplik timsâli olarak ve kadîm *Eurasia* göçebelerinin teknik ve tarzlarında gelişti. *Orkun* yazıtlarında "alp" ma'nâsına gelen "büke"⁵³ kelimesi belki bu uslûba tekabül eder. Boynuz üzerine oyulan ve kılıç ve kırbaç kabzesi, kını, veya boru olabilen "büke" şekillerinin⁵⁴ ikonografi ve menşe'leri hakkında başka bir yazımda⁵⁵ bilgi vermeğe çalıştığım için, burada o mevzû üzerinde durmayacağım. Ancak bu evren tiplerinin, *Selçuk* san'atında da tekerrür eden bir husûsiyeti, başlarının timsâh-*makara*'⁵⁶-dan (Res. 17) ziyâde "buri" başına benzemesidir. *Ordos* levhalarında, *Sibirya* göçebe san'atında⁵⁷, *Parthe* bayraklarının üstünde⁵⁸, *Kök-Türk* devri *Türkistan* duvar resimlerindeki bayraklarda, evren başı olarak tekerrür eden bu "buri"⁵⁹ maskesi, *Kök-Türklerin* bayrağının tepesinde de vardı ve *Uygur* duvar resimlerinden birinde şekli gözükür. *Kara-balgasun* anıtındaki *Kök Luu*'ların başı da *makara*'dan fazla kadîm *Sibirya* san'atının "buri" maskesine benzer⁶⁰.

Türk san'atında rastlanan bir diğer grup evren de, yılan veya balık vücûdu ile bars, arslan ve kaplan cinsinden hayvanların başı veya vücû-

⁵² *Le dragon dans l'iconographie turque* adlı hazırladığım kitabda bu gelişme anlatılmaktadır.

⁵³ Bak. not 1 *supra*.

⁵⁴ A. N. Bernstam, "*Trudi Semireçenskoy arkheologičeskoj ekspeditsi Çuskaya dolina*", *Materiali i issl. po arkh. SSSR* 14, levha XXXIX.

⁵⁵ E. Esin, "*L'arme-dragon du guerrier turc*", *Societe Asiatique*'e 15 Şubat 1969'da tebliğ. Id., "*L'arme à décor zoomorphe du guerrier turc*", XII. Perm. Intern. Conf. of Altaistic, Berlin'e tebliğ.

⁵⁶ *Makara* başı: Combaz, res. 112, 113.

⁵⁷ *Ordos* levhalarında "buri" başlı evren: Combaz, res. 179. *Sibirya* levhalarında buri başı: Rudenko, levha 35.

⁵⁸ K. Trever, "*Tete de Semmourv en argent des collections de l'Ermitage*" *Iranica Antiqua* IV.

⁵⁹ E. Esin, "*Alp şahsiyetinin Türk san'atında görünüşü*", *Türk Kültürü*, Ağustos 1968, res. 2-4.

⁶⁰ Liu Mau-Tsai, p. 9.

dundan müteşekkildir (Res. 23-26). Bars-luu şeklinin *Uygur* san'atında belki Luu burcunun batıdaki vaziyetine işâret ettiğini söylemişdik. Bu grupun Çin efsânelerinde *chiao-lung*⁶¹ denen ve balık vücûdu ile kaplan başı olan *lung* cinsi ile ilgisi olduğunu sanıyorum. Bars-evren şeklinin ikonografisi ise, Kuşan devrindeki *Türkistan* eserlerine bağlanmaktadır. *Amu Deryâ* nehri kenarında bulunan hazîne somâki taşından bir mühür üzerinde, bars-evren şeklinin prototiplerinden biri bulunmaktadır⁶². *Altın Yiş*'de bir mezarda bulunan ve en eski *Türk* eserlerinden olan bir kamçı veya yatağan sapının üzerinde temsil edilen evren'in arka ayakları da bars husûsiyetleri arzeder⁶³. *Türkistan*'daki erken *Uygur* eserlerinden, VIII. yüzyıla atf edilen *Çikan Köl* duvar resminde de (Res. 23), balık vücûdlu, bars veya arslan başlı bir evren görmekdeyiz. *Nagy-Szent-Miklos*'da bulunan türkçe yazılı altın kapların birindeki bars veya arslan başlı evren şekli ise (Res. 24), Kuşan devri *Amu-Derya* prototipine bilhassa benzenmektedir. Bu husus, *Peçeneklerin* Kuşan devrinde dahi *Batı* ve *Cenûbî Türkistan* te'sirine girdiğine işâret edebilir.

c — *Pendj-kend* evrenleri

Pendj-kend gibi, muhtelif kültür cereyânlarının karşılaşp henüz kaynaşamadığı bir merkezde, husûsî bir evren ikonografisinden bahsetmek elbette mümkün değildir. Fakat *Pendj-kend*'de bizi yine de ilgilendirir. *Sogd* illeri eskiden İranlı bir milletin yurdu olmakla beraber, *Türklerin Sogd*⁶⁴ ile çok kadîm bağları vardır. VII. yüzyılın başından beri *Sogd* ili *Batı Türkleri*'nin idâresinde idi ve *Sogd*'da hâkim beylerden bir çoğu *Türk* soyundandı. Nitekim O. Smirnova'nın⁶⁵ tamgalar üzerindeki araştırmaları şunu gösterdi: VII. VIII. yüzyıllarda, yani *Pendj-kend* duvar resimleri yapıldığı zaman, *Bişbalık* adına mümâsil bir isim taşıyan bu merkez, hepsi aynı boya mensûb olan üç *Türk* beyi ve iki hatunun idâresinde idi. Tamga'dan anlaşıldığına göre, *Pandjkend* beyleri ve hatunları, *Sir Darya*'da "*Khalac Ordu*" diye

⁶¹ *Chiao-lung*: Eberhard, "Lokalkulturen" index. De Visser: (*kiao-lung* şeklinde) s. 71, 76.

⁶² E. M. Dalton, *The Oxus treasure*, London 1964, res. 197.

⁶³ Not 2'deki ma'haz.

⁶⁴ *Sogd'da Türk beyleri*: Ibn Hawkal, Kraemers- Wiet tercemesi, *La configuration de la terre*, Paris 1964, s. 451.

⁶⁵ C. Smirnova, *Katalog monet s gorodışça Pyandjkent*, Moskova 1963, s. 11, 19, 33

para basan *Khalac* boyuna mensûb idiler ve böylece *Oğuz* grubuna yakın bulunuyorlardı. Bu netice muvâcchesinde, *Pandj-kend*'de *Oğuz* uslûbunda evrenler bulmayı beklerdik.

Fakat ikonografi bu ümidimizi boşa çıkarmaktadır. *Pendj-kend*'deki evren şekilleri⁶⁶ muhtelif başka geleneklere bağlanıyor. Duvar resimlerinde ve alçı oymalarında, Yunan *triton* veya *Typhon*'unu hatırlatan, *Tabgaç* devri *Çin lung*'una benzeyen, *Hind Jalebha*'sından mülhem şekiller ile karşılaşılmaktadır. Filhakika bütün bu yabancı şekiller *Pendj-kend* aracılığı ile, *Türk* san'atına te'sir edecektir. Nitekim, *Tabgaç* devri *lung*'unun *Pendj-kendden* *Khvarazm*'a doğru yayıldığını ve⁶⁷ *Yeti-su* da *Khakanlı* san'atında gözükdüğünü (Res. 15). müşahede ediyoruz. *Pendj-kend jalebha*'sının *Selçuklu* san'atına te'sirini ileride anlatacağız.

Selçuklu san'atında, *Pendj-kend* resimlerinden mülhem olan, evren ile ilgili bir diğer konu da, evren ile mücâdele mevzû'udur. *Pendj-kend* duvar resimlerinden biri (Res. 34), *Belenitskiy*⁶⁸ ve *Widengren*⁶⁹ ın görüşlerine nazaran, *Mithra* âyinlerinin *Parthe*'larda aldığı bir şekilde, evren ile mücâdele eden alpleri temsil etmektedir. Resime bakılınca, böyle bir tefsîr muhakkak gözükmemektedir. Resmin bazı kısımlarında evren ile mücâdele şöyle dursun, evren alpi kolları arasında sıkıştırmakta ve alp atından yuvarlanmak üzeredir. Diğer alpler de bu sahneye seyirci durmaktadır. Bu bakımdan, *Pendj-kend* resminin mevzû'u belki de başkadır. O devirde *Orta Asya*'yı gezen *Hsüan-Tsang*, suların taşmasına veyâ eksikliğine çâre bulmak için, bir *nâgini*'ye (kadın yılan ma'bûd) *Khotan*'da bir suvârinin kurban edildiğini anlatır. *Hattâ Aurel Stein* ve *Andrews* bir duvar resimde bu sahneyi gördüklerini sanmışlardır⁷⁰

⁶⁶ *Tabgaç* uslûbunda ejder: *A collection of ancient decorative patterns*, Sian, Shansi 1953, res. 32. *Pendj-kend*'deki şekli: A. *Belenitskiy*, *Central Asia*, Geneve 1968, res. 105 Id., "Raboti Tacikskoy arkheologičeskoj ekspeditsii v. 1956 godu", *Kratkie Soobşçeniya Instituta Istoriı materialnoy kulturni*, 73 (*typhon* şeklinde insan başlı ve kollu ejder). *Jalebha* tipinde, fil başlı yılanların resimlerini, Prof. *Belenitskiy*, *VI. Iran san'atı kongresi*'nde gösterdi.

⁶⁷ *Belenitskiy*, *Central Asia*, res. 105.

⁶⁸ *Belenitskiy*, "Raboti Tacikskoy ekspeditsii",

⁶⁹ G. *Widengren*, *Les religions de l'Iran*, Paris 1965, s. 365. Bu esere Prof. I. *Melikoff* lutfen dikkatimi çekti.

⁷⁰ *Khotan*'da su ma'bûdu *nâga*'ya bir atının kurban edilmesi: F. H. *Andrews*, *Wall-paintings from ancient shrines in Central Asia* Londra 1948, levha 32.

Pendj-kend resmi de buna mümâsil bir olayı gösterebilir. Yine Widengren'in dediği gibi, Yunan uslubunda olan ve bir *Typhon* tasvirine benzeyen *Pendj-kend* evren mabûd şeklinin kadın kolları vardır (Res. 34).

d — Oğuz evreni

*Oğuzların Peçenek*⁷¹ grupuna atf edilen *Nagy-Szent-Miklos* da bulunmuş türkçe yazılı kaplar üzerindeki evren şekillerinden yukarıda, bars-evren münâsebeti ile, bahs ettik bile. *Nagy-Szent-Miklos*'da görülen evren şekillerinin (Res. 24, 28) bütün *Oğuzlar* arasında tanındığı, aynı tip evrenlerin *Selçuklu* san'atında da tekrar gözükmesi ile meydana çıkmaktadır.

Yine *Nagy-Ssen-Miklos*'da müşâhede edilen Bars-evren tipi ile ilgili olarak, *Oğuz* muhîtinde, *Batı* ve *Cenûbî Türkistan*'a Kuşan devrinden beri bağlı olan evren şekillerinin mevcûdiyetini ve bunun bazı *Oğuz* boylarının şimdiki vatanlarında, en az Kuşan devrinden beri bulduklarına işâret ettiğini kayd etmişdik. Esâden *Tolstov*⁷² *Oğuzların* ecdâdının *Aral* kıyılarına milâddan evvel IV. yüzyılda geldiği netîcesine varmışdı.

Oğuz evreninin prototipi, aslen muhtemelen Çin'den gelmiş olmakla beraber, *Skit*⁷³, *Gandhara*, *Kuşan*⁷⁴ kültür çevrelerinde, *Yunan* ve *Roma* san'atlarının tesiri altında gelişmişdi⁷⁵. Tarihî *Türk* devrinde, *Oğuz* evreninin prototiplerini, *Doğu Türkistan*'da, VIII. yüzyıl, Kızıl duvar resimlerinde⁷⁶ ve *Toyuk* da, erken *Uygur* san'atında (Res. 27) görmekteyiz. Bu tip evren bir yılan veya balık kuyruğu ile bir at, veya bars başı ve iki ayağından müteşekkil bulunmaktadır. Evrenin sırtı, *Yunan* evreni gibi dikenlidir. Evren şekli yandan gözüktür *Avrupanın Heraldique* ta'birî ile, "passant" vaziyette, yani ilerlemektedir.

⁷¹ Not. 84 daki ma'haz.

⁷² P. Tolstov, "Scythians on the Aral Sea", *Iranica Antiqua*, I.

⁷³ T. Rice, *The Scythians*, New York 1957 res. 113: *Kul-oba*'da bulunmuş kılıç kabzesinde at-evren şekli. A. v. Le Coq, *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittelasiens*, Berlin 1925, res. 144.

⁷⁴ E. M. Dalton, *The Oxus treasure*, res. 197. Not 73 *supra* daki şekilde, fakat arslan başlı evren. Sırtına bir insan binmiştir.

⁷⁵ Aynı tipte bir evren *Afyon* yanında *Yalavaç*'da, *Roma* devri eserleri arasında (*Afyon Müzesi*, *Yalavaç* 352) görülür.

⁷⁶ Grünwedel, *Kultstaetten*, res. 305-307.

Esthetique mefhûmları bakımından, bu tip evren Yunan san'atının tarzına yakın bulunuyordu.

Fakat *Uygur* ve *Oğuz Türk* san'atı çerçevesinde, *hellenistique* kılıkli bu evren tipi, vechesini epiy değiştirdi. Deęiřikliklerin mahiyetini anlatabilmek için, Türk san'atında evren ikonografisinin *stylistique* husûsiyetlerine geçeğiz.

II — *Stylistique* bakımdan Türk san'atında evren tasvirinin husûsiyetleri :

Thematique husûslarda, Çin, Hind ve Orta Asya, Türklerin evren ikonografisine çok te'sir etmişse de, *stylistique* bakımdan Türk san'atkarının şahsiyeti bu te'sirleri izâle etmiş gibi görünmektedir. Çin ikonografisinin inhinâlı çizgilerden müteşekkil, âdetâ yazıya benzeyen evren tasvîri, Türk san'atında yoktur. Hind san'atının *naturaliste* uslûbda, hakikî file ve timsâha benzeyen evrenleri de Türk san'atında nâdirdir. Gandhara'nın *Hellenistik* tipde, *hippocampe*'dan gelişmiş ejder şekli de Türk san'atında ancak bir, iki erken *Uygur* resimlerinde görünür. (*Völkerkunde Museum I B 4471*). *Stylistique* bakımdan Türk san'atına hakikaten te'sir eden *Türklerin* ecdâdı olan, *Eurasia* göçebelerinin uslûbudur. *Türkler*, alplık işareti olarak, evren motifini, *Eurasia* göçebelerinin geleneğinden tevârus etmişdi ve bu heraldik motifler, aynı teknik usûllerle, aynı şekilde tekrâr edile geldi. Evren şeklinde kabzası olan yatağan, pala veya kılıç⁷⁷, *Türklerde* de *Eurasia* göçebelerinde olduğu gibi demir kültü âyinleri ile ilgili olarak ateşde döğülüp suya batırılıyordu. Kükreyen evren şeklinde oyulmuş boynuzdan borulara üfleyerek, *proto-Türk Jong*'ların evren sesini çıkardığı gibi, *Türk* evrenleri de evren şeklinde ağızlı boynuzdan "Yuf borusu"nu çaluyordu. *Türkistan*'da, evren resimli "tös"ler, "moncuk"lar, taht tezyinâtı, *Kök-Türklerden* ve *Uygurlardan*, *Khakanlılara* ve *Timuroğullarına* kadar, pek az deęişdi⁷⁸.

Diğer taraftan da, *Türk* göçebe san'atında diğer hayvan motifleri gibi, evren şeklini de, ma'denî levhalar üzerinde tasvîre devam edildi. Bu usûlde, hayvan motifi muhtelif noktalardan, madeni levhaya lehimlenmeğe müsâid şekilde tertîb ediliyor ve çerçeveye uygun şekilde "burkulu"yor. San'at târihcilerinin, *Eurasia* göçebe ma'den

⁷⁷ Not. 55 'deki ma'haz.

⁷⁸ Not 52 *supra*'daki ma'hazda anlatılmakta.

işleri ile ilgili olarak “burkulmuş” dediği, S veya O harfi şeklinde burkulmuş evrenler *Türk* san‘atında çokdur.

Bernstam⁷⁹ şu noktaya da dikkati çeker: küçük bir ma‘denî levha içinde gösterilen motif pek tabi‘î olarak, en basit unsurlarına ircâ edilmişdi. Belki, ma‘den işinin bu *discipline*’i *Türk* san‘atkârına şekilleri sâdeleştirmeği öğretti. Duvar resminde ya‘ni âbidevî çapda dahî, *Uygur Türk* ressamı, büyük hatlarla, basitleştirilmiş şekiller çizer. Bu uslûb *Türk* san‘atının bir husûsiyetidir.

Türk san‘at uslûbunun en mühim karakteristiklerinden biri de, hayâlî şekilleri bile hakikat kadar canlı göstermek arzûsudur. *Çinli* veya *İrânlı*, tezyînî ve bir az basma kalıp bir kaç hat ile ejder efsânesini tasvîr ederken, *Türk* san‘atkârı canlı bir canavar göstermek ister. Efsânevî bir hayvanın canlı şekilde tasvîrinden bahs etmek bir *paradoxe* olsa gerek. Fakat *Türk* san‘atkârı canlı gibi duran evren şekillerini resm etmeğe ba‘zen muvaffak olmuşdur. Bunun sırrı şöyledir: muhtelit bir hayvan olarak gösterilen evrenin vücûdunun her ayrı kısmını, *Türk* san‘atkârı, tabi‘atdan mülhem olarak tasvîr etmektedir. Bu teknik bilhassa resimde göze çarpar. *Uygur* ve *Osmanlı* ressamları, timsâh - evrenlerin yapışkan ve pullu derisini, bars-evrenlerin benekli tüylerini, geyik - evrenlerin boynuzlarını, *naturaliste* şekilde resm ederler.

Buna karşılık, evren kanadı motifi, *Çin*’de olduğu gibi, *Türk* san‘atında da, tabi‘attan temâmen uzak, yukarıya kıvrık bir helezon-dün ibâretdir (Res. 17).

XII. yüzyılda, *Khakanlı* ve *Selçuklu* devrinde, *Türklerde* evren ikonografisi, *İslâmiyetin* te’sîri ile, mücerredleşmek safhasına girince, netîce hiç de *Çin*’in mûmâsil eserlerine benzemedi. *Çin* evreni, dalgalı hatlar sâyesinde, hareket te’sîrini uyandırırken, *Türk* evreni bir hendesî çerçeveye uyacak tarzda burkuldu. Fakat bu hendesî şekilli evren, tıpkı ma‘denî göçebe levhalarındaki hayvan motiflerinde olduğu gibi, hayâtiyetten ârî değildir. Sanki çerçevesini her yönden iterek fırlamağa hazırdır.

Böylece *stylistique* bakımdan, *Türk* evren ikonografisinde, *Eurasia* göçebe san‘atının kuvvetli ilhâmı dâima canlı kaldı.

⁷⁹ Bernstam, “*Trudi Semireçenskoy ekspeditsii*”.

III — *Selçuk san'atında evren şekilleri :*

Aral kıyılarında yaşayan, hattâ *İtil Bulgar*'ında yaylaları olduğu rivâyet edilen⁸⁰ *Oğuz* boyundan *Selçuklu Türkleri*, pek tabî'î olarak, komşu *Türk* merkezlerinin⁸¹ kültürel tesirine girmişlerdi. Komşu merkezler şunlardı: Doğuda gelişmiş bir evren ikonografisi olan *Khağanlılar* idâresindeki *Yeti-su*, *Selçuklu* san'atına çok te'sir etti. Bernsta m'a göre⁸², *Yeti-su*'da *Uygur* te'sirleri de vardı. *Selçuklu* evren ikonora fisindeki nâdir *Uygur* unsurları bu yoldan gelmiş olabilir. *Aral Oğuz-larının* cenubunda ilkönce *Sâmânîler* sonra da *Khağanlılar* idâresindeki *Maverâunnehr* bulunuyordu. İbn Bibi⁸³ de bahsi geçen "*Khalac* budhâneleri", *Sir Darya* veyâ *Gür*'daki *Khalac* ma'bedleri olabileceği gibi, adı geçen "*Khalaç* budhâneleri, belki de *Khalaç* boyundan hükümdâr-ların VII - VIII. yüzyıllarda bulunmuş olduğu Penj-kend olabilir. Aral Oğuzlarının batısında *Peçenekler* ve Batılı *Oğuz* ve diğer *Türk* grupları bulunuyordu. Bu bakımdan *Nagy-Szent-Miklos*⁸⁴ evren iko-nografisinin *Selçuklu* san'atına te'sir etmiş olması tabî'dir.

Bütün bu te'sirlerin ifâdesini *Selçuklu* san'atında bulmaktayız.

Ancak istilâhlar ba'zen şaşırtıcıdır. *Oğuz* türkçesinde çok kullanılan "evren" kelimesi yanında, arabca ve farsça laflara da rastla-yacağız. Bunlara göz atmak belki yerinde olur.

I — *İstilâhlar*

İbn Bibi⁸⁵'nin *nihang* yani timsah adı verdiği evren, "luu" ve "nek" e tekabül eder ve onlar gibi bir su timsalidir. *Osmanlı* metinlerin-de de *nihang* takvîm işâreti olan "luu"ya karşılıklıdır.⁸⁶ Aynı zamanda,

⁸⁰ Al-Mağrîzî (Ahmed b. 'Alî). *Kütâb al-sulûk li ma'rîfat al-duval al-mulûk*, Kahire 1956, 1/130.

⁸¹ Oğuz ve Peçenek gruplarının yaşadıkları yerler; P. Tolstav, *Auf den Spuren der Altchorezmischen Kultur*, Berlin 1953, harita 5.

⁸² Bernstam, "*Trudi Semireçenskoy ekspeditsii*", s. 77-78, 126, 196.

⁸⁴ İbn Bibi, *Al-awâmir al-'Alâyyah fî al-umûr al-'Alâyyah*. A. Erzi tıpkı basımı, T.T.K. Ankara 1956, varak 89, 219.

⁸⁴ *Nagy-Szent-Miklos* eserleri *Peçeneklere* atf edilir: J. Nemeth, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklos*, Budapest 1932. Eserler hakkında mütâlaa'lar: N. Fettich, *Bronzeguss und Nomaden-Kunst*, Prague 1929. J. Strzygowski, *Altai-Iran und Völkerwanderung*, Leipzig 1917.

⁸⁵ İbn Bibi, varak 106-107.

⁸⁶ İsmâ'îl Hakkı, *Ma'rîfatnâmah* de Türk takvîmi.

“büke” gibi, “evren” de alplık vasflarını gösterir. Esâsen *Oğuz* Türkçesinde “evren”⁸⁷in bir ma’nâsı da alpdır. *Khakanlı* devrinin felek çarkına mümâsil Evren mefhûmu gibi “nihang”in bazen de felek, zaman ve dünya ma’nâsına da geldiği İbn Bibî⁸⁸ nin bir teşbihinden anlaşılıyor. Yunus Emre de nitekim şöyle der :

“Bu dünya bir evrendir, âlemleri yuducu”. (*Tamıkları ile - Tarama sözlüğü*, 1957 baskısı, “evren”).

Evrenle beraber giden diğer kosmik motifler (ağaç, ay, güneş, boncuk, kuş, bars veya arslan) de *Çin - Türk symbolisme*'ine yakın şekilde, İbn Bibî⁸⁹ tarafından tekrâr edilmektedir.

2 — Selçuklu devrinde evren ikonografisi :

Selçuklulardan evvel İslâm san'atının evren ikonografisi uzun zamandır, *Maverâunnehr* yolu ile, veya *Abbasi* devrinde gelen⁹⁰ Türk ve İranlı grupları⁹¹ aracılığı ile, *İç Asya* te'sirlerine ma'rûz kalmıştı. Selçuklu devrinde bu te'sirler birden çoğaldı. Selçuklu evren şekillerini gözden geçirirken, te'sirleri ayırd etmeğe teşebbüs edeceğiz.

İlkönce, *Selçuklu* evreninin pek bâriz bazı husûsiyetlerini kayd edelim. *Selçuklu* evreninin vücûdu yılan şeklindedir ve helezonlar teşkil eder. Eğer ayaklı ise, ekseriyetle ancak iki ayağı vardır. *Selçuklu* evreni yandan gözüdür ve *passant* denen vaziyettedir. Bu bakımlardan, *Türkistan* (Res. 14 - 15, 27) ve Nagy - Szent - Miklos *Peçenek* (Res. 24, 28) *Türk* eserlerine bağlanmaktadır.

Selçuklu evreninin kanadı, umûmiyetle *Çin* ve *Türk* (Res. 17) san'atında olduğu gibi, helezon şeklinde bir süsden ibârettedir (Res. 18). *Pendj-kend*'de, bir at-evren resminde⁹¹ ve *Peçenek* kaplarındaki evrenlerde (Res. 24, 28) görüldüğü üzere, *Selçuklu* evreninin de kanadı, sanki bri halka yardımı ile, omuza takılmış gibi tasvîr edilir (Res. 18, 26.).

⁸⁷ M. Ergin, *Dede Korkut kitabı*, Ankara 1958, index.

⁸⁸ İbn Bibî, varak 106-107.

⁸⁹ İbn Bibî, varak 38 ve 106-107.

⁹⁰ İbn al-Athîr, *Al-Kâmil fi al-târîkh*, H. 323/M. 924 senesi vak'alarında, *Deylem* ve *İsfahan*'da, *Mardâvitch* ve *Gârî* beğleri için altın ve gümüş tahtlar yapan, Süleyman Peygamberin san'atkâr cinlerine mümâsil *Türklerden* bahs eder. Evren, tipik bir taht süsüdür. Netekim evrenli taht, X. yüzyıla âid Garrus'den bulunmuş tabakda vardır (Metropolitan Museum): E. Grube, *The world of Islam*, New York 1966, res. 19.

⁹¹ L. I. Rempel, *Arkhitekturniy ornament Uzbekistana*, Taşkend 1961, levha XII.

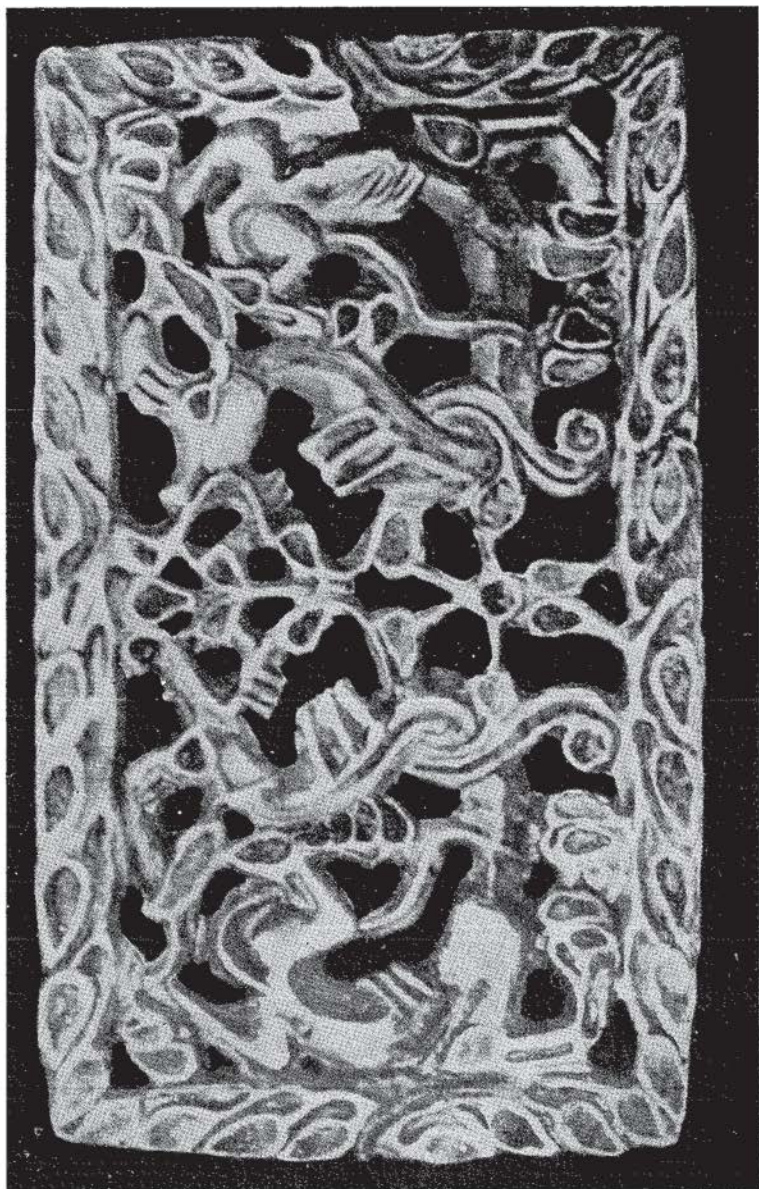
San'at eserlerinin tedkiki şu neticeye işâret eder: yılan vücûdlu, ayaksız, pulsuz, kanadsız, boynuzsuz evrenler, *Selçuk* san'atında (Res. 16), İbn Bibî'nin *nihang* (timsâh) dediği, *Uygur* metinlerinde "Luu" ve *Khakanlı* terminolojisinde "nek" (timsâh) diye adlandırılan, yer sularında yaşayan efsânevi hayvanı temsil eder. *Hindistan*'dan gelen ve *Uygur* san'atında (Res. 2) da gelişen klasik *makara* (timsâh) mefhûmu ile, *Selçuklu nihang* ikonografisi arasındaki ilgi, *makara* maskesini andıran bir baş şeklinden ibâret kalmış.

Evrenin alplik veyâ kuvvet alâmeti olarak kullanılışı, kadîm *Türk* san'atında olduğu gibi, *Selçuklu* eserlerinde de müşâhede edilir. *Batı-Türk* devrinden Kızıl duvar resimlerinin birinde (Res. 14), bir "luu-khanı" kaçan at-evreni yakalamak için üç başlı bir yılanı kemend gibi kullanmaktadır. Nâsir al-Dîn Sivasî'nin 1270 etrafında *Aksaray* ve *Kayseri*'de yaptığı büyü resimlerinin birinde (Res. 16), su unsuruna hâkim olan "Malik Abû Aĥnaf" da elinde kamçı gibi bir evren tutar. Evrenin veyâ yılanın silâh gibi kullanılması, *Türk* kültürü çerçevesinde tekerrür eden bir mefhûm olduğunu kayd etmişdik.⁹² Prof. Togan'dan öğrendiğime göre, ilk Yesevî halifelerinin eserlerinde de yılan-kamçı efsânelerinden bahs varmış. *Anadolu*'da da, *Akşehirli* Mahmûd Hayrânî hakkında bu tarz menkıbeler anlatılır. Dervişlerin engerek yılanı şeklinde bir kurbacı olurdu.

Çin'de ve *Orta Asya Türk* san'atında (Res. 2) olduğu gibi, *Selçuklularda* da, kanadlı, boynuzlu, pullu, ayaklı evren (Res. 18) semâvî evrendir, yani *Uygur* "Kök-Luu"sunun mukabilidir. Belki de İbn Bibî'nin bahs ettiği *pîl i-nilghûn i-sîpîhr* bu cins evrene tetâbuk ediyordu. Filhakika, *Selçuklu* san'atında (Res. 21-22), semâvî evren'in ba'zen Hind *Jalebha*'sını (lev. VII a) hatırlatan fil başı vardır. *Selçuklu pîl*-evreninin hakiki prototipi Hindistanda değil, *Pendj-kend*'de bulunmaktadır. Bu keyfiyeti, Prof. Belenitskiy'nin VI. *İran* san'atı kongresinde gösterdiği, henüz neşr edilmemiş resimlerde tesbît edebildim. Hartner⁹³'e göre, *Selçuklu* san'atındaki kosmik evrenlerin *Ra*'s ve *Dhanb* ile de ilgisi bulunmaktadır. Bu takdirde, asgarî *Selçuklu* devrinden beri, yaz tahavvülünde ve gök kubbenin tâkinda evc eden Kök-Luu, *Pîl i-sîpîhr* ve *Ra*'s gibi mefhûmlar birbiri

⁹² Not 53 *supra*'daki ma'haz.

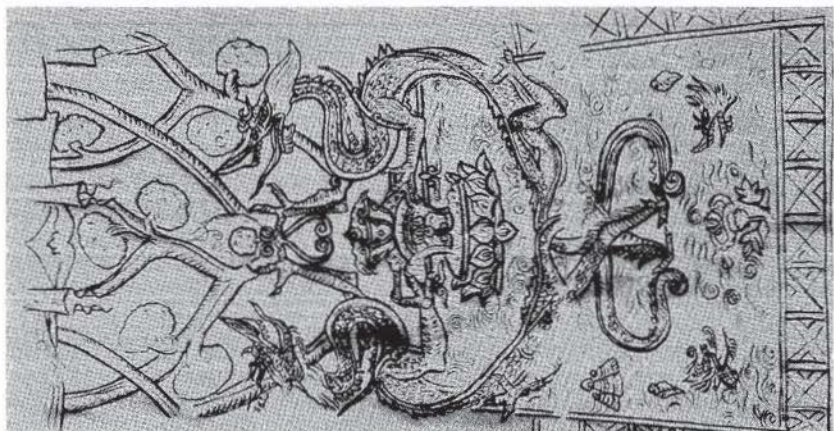
⁹³ Hartner: not 31'deki ma'haz.

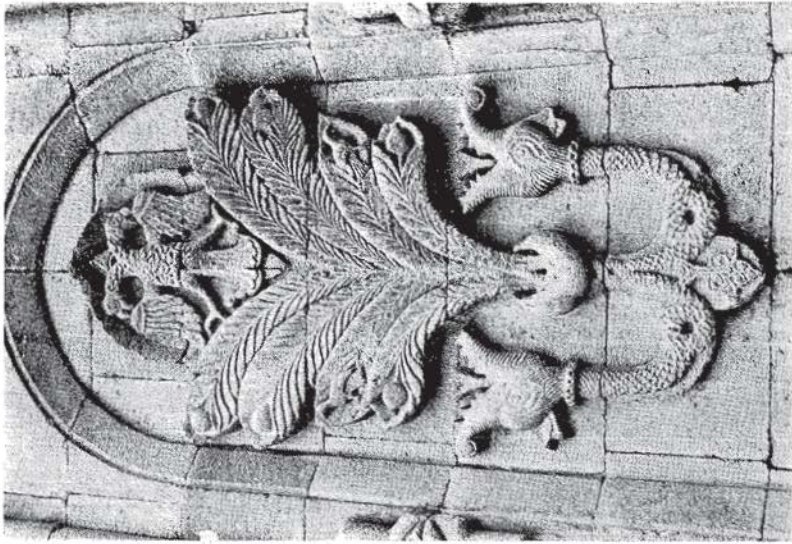
Res. 1

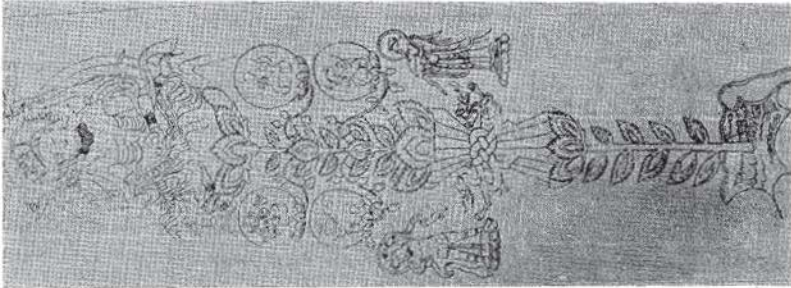
Res. 3

Res. 2

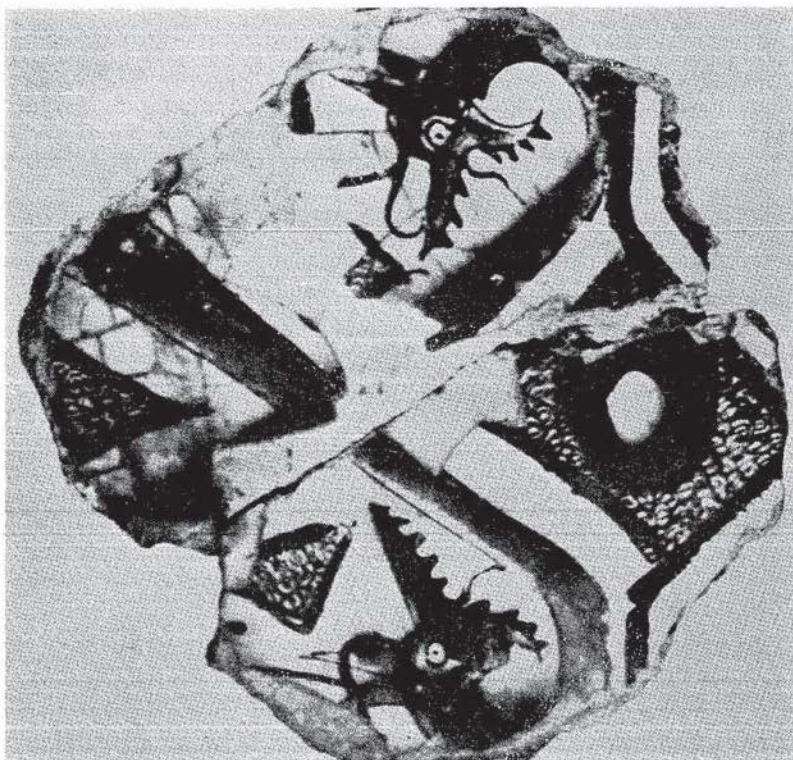
Res. 6

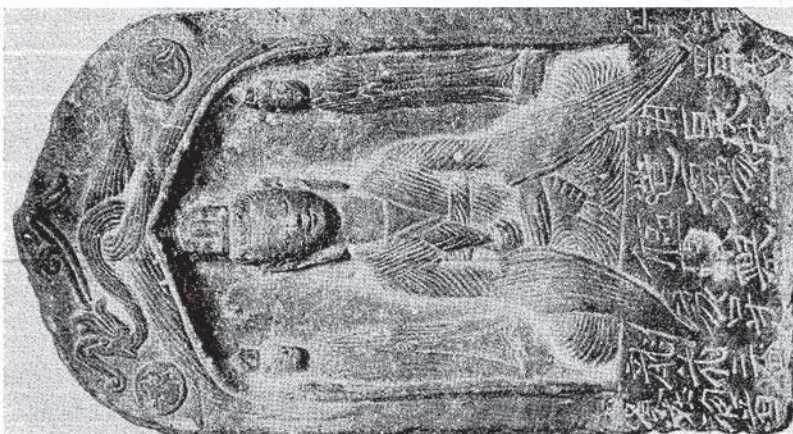
Res. 5

Res. 4

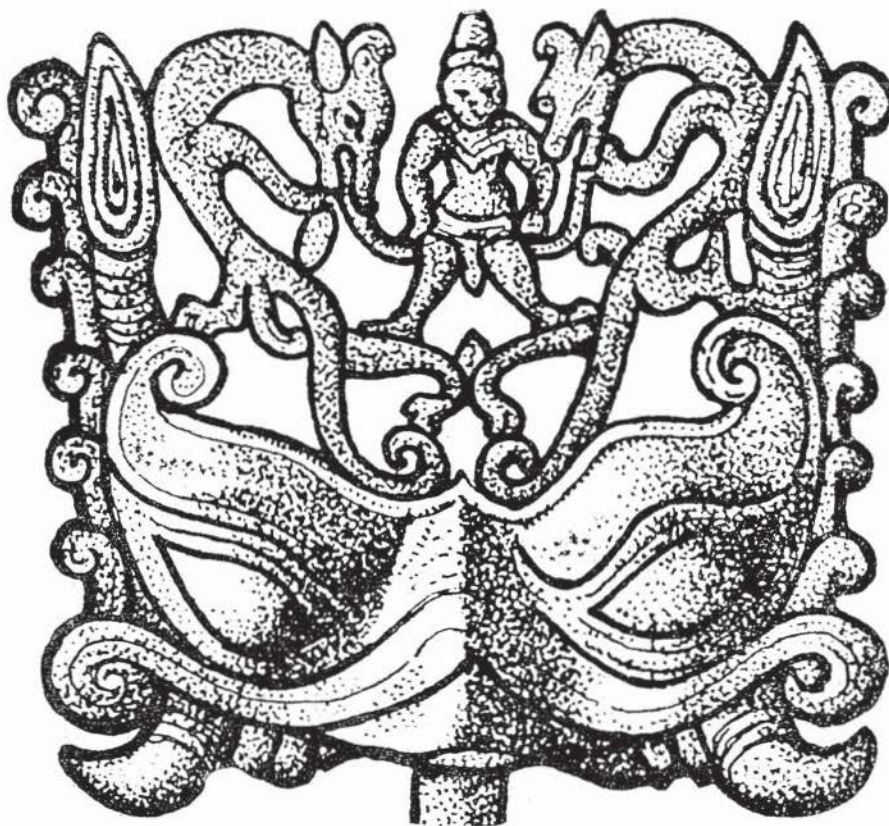
Res. 8

Res. 7

Res. 9

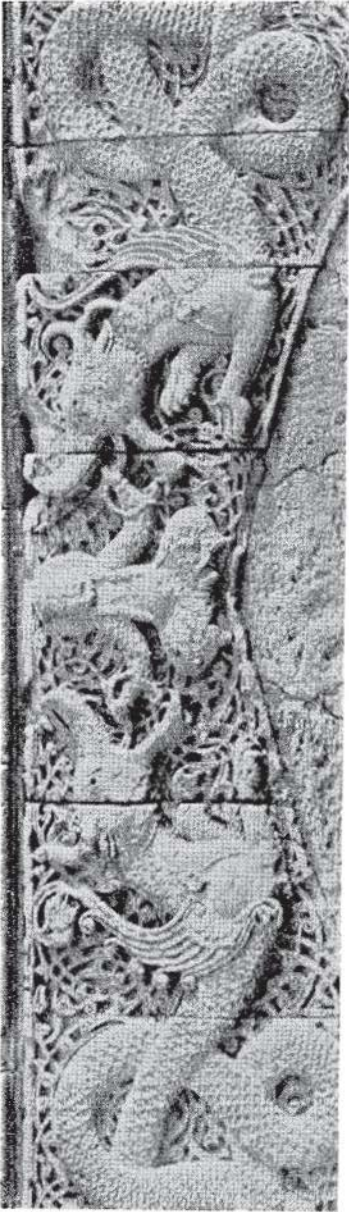
Res. 10

Res. 11

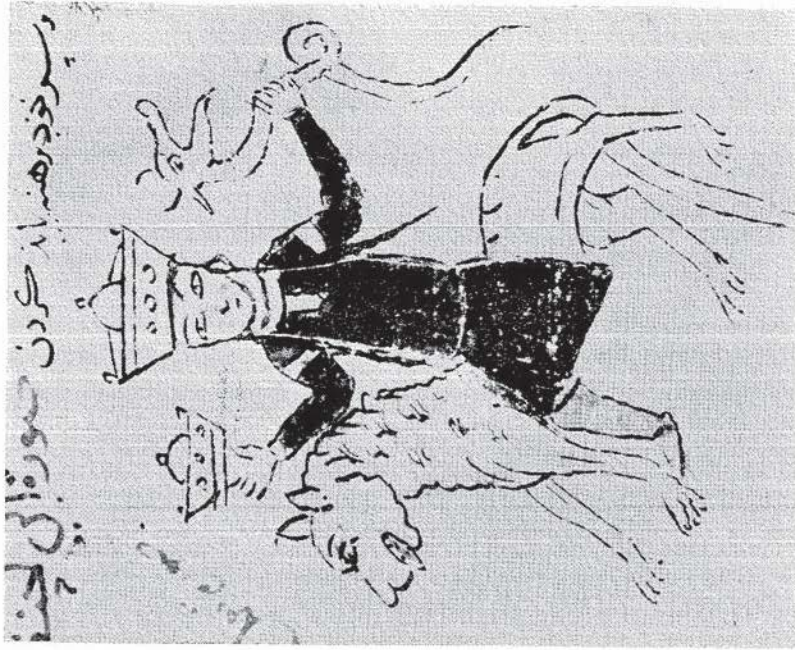
Res. 12

Res. 13

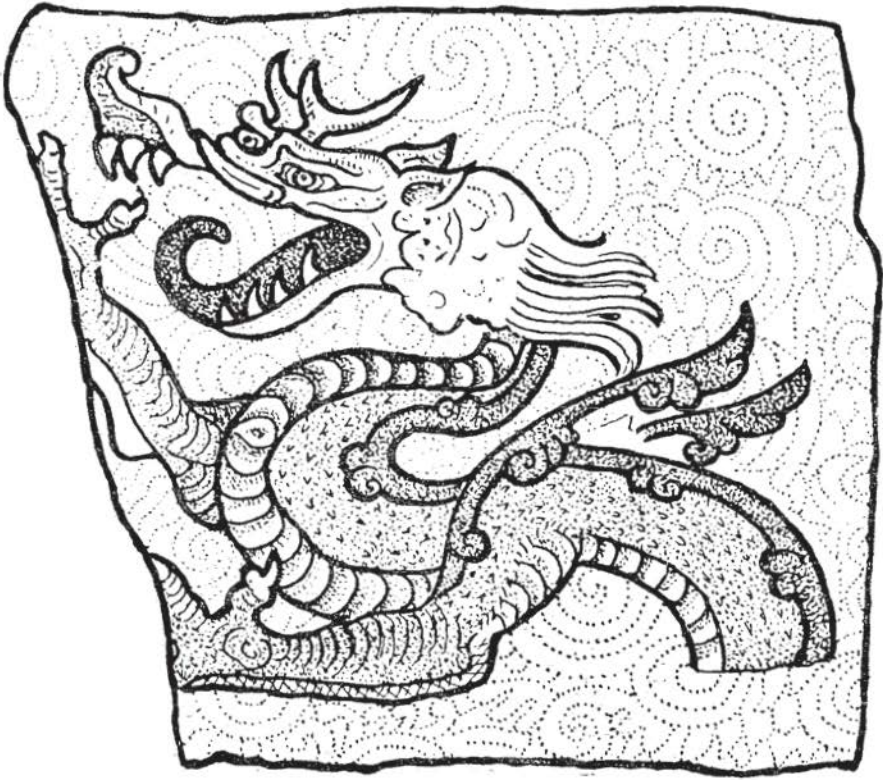
Res. 14

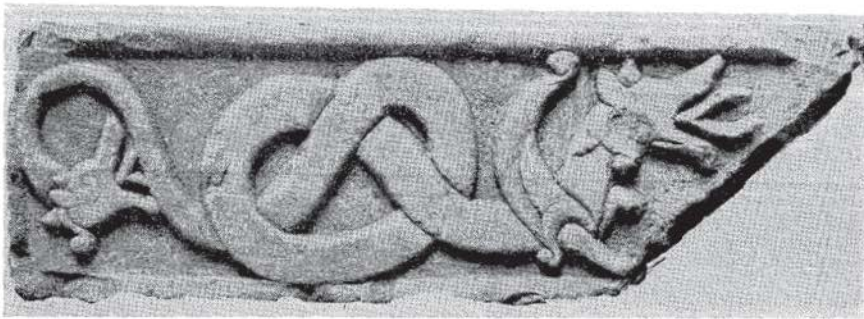
Res. 16

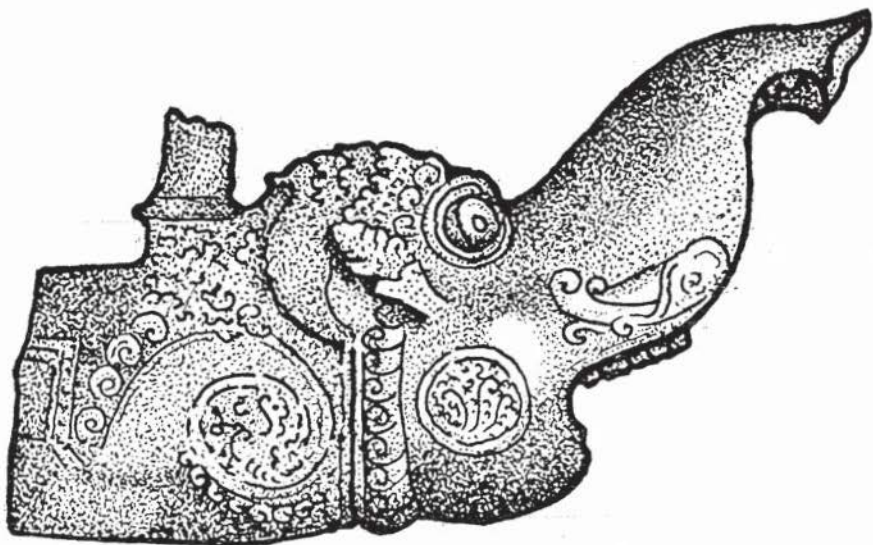
Res. 15

Res. 17

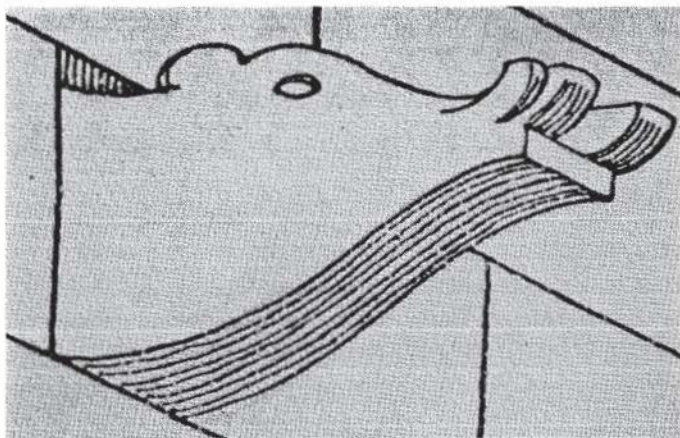
Res. 18

Res. 19

Res. 20

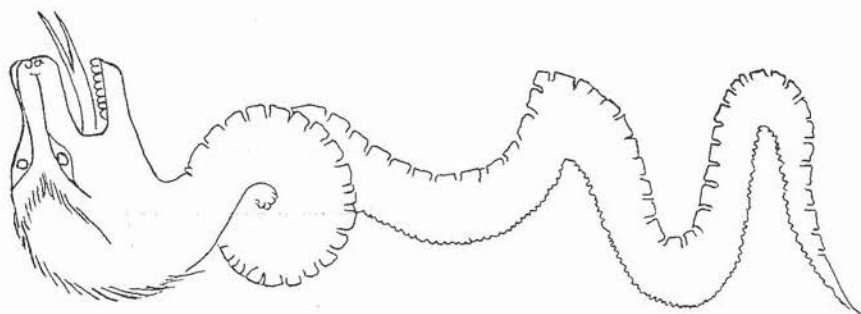

Res. 21

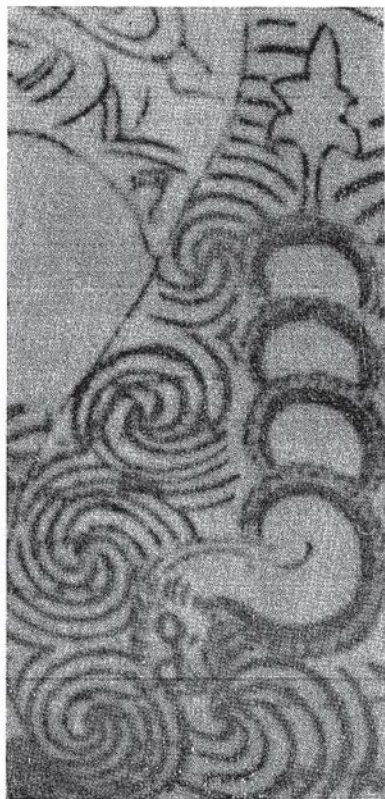

Res. 22

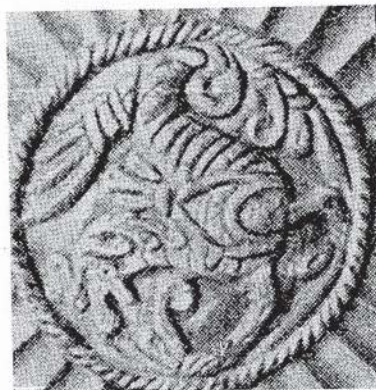
Emel Esin

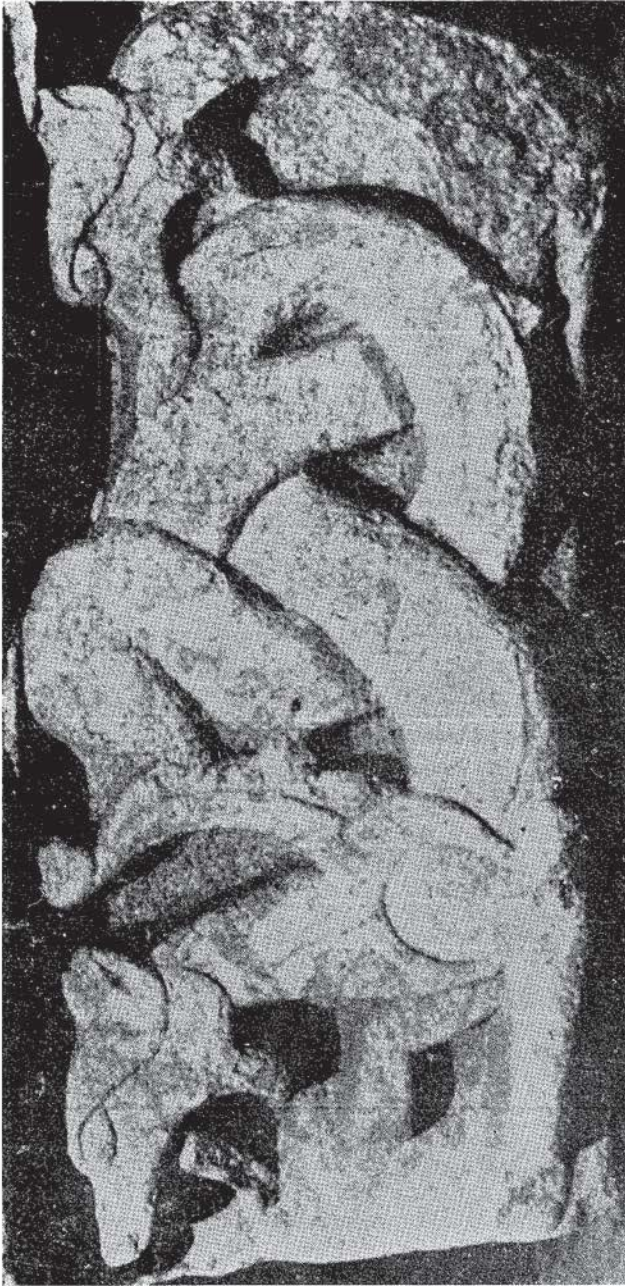
Res. 25

Res. 23

Res. 24

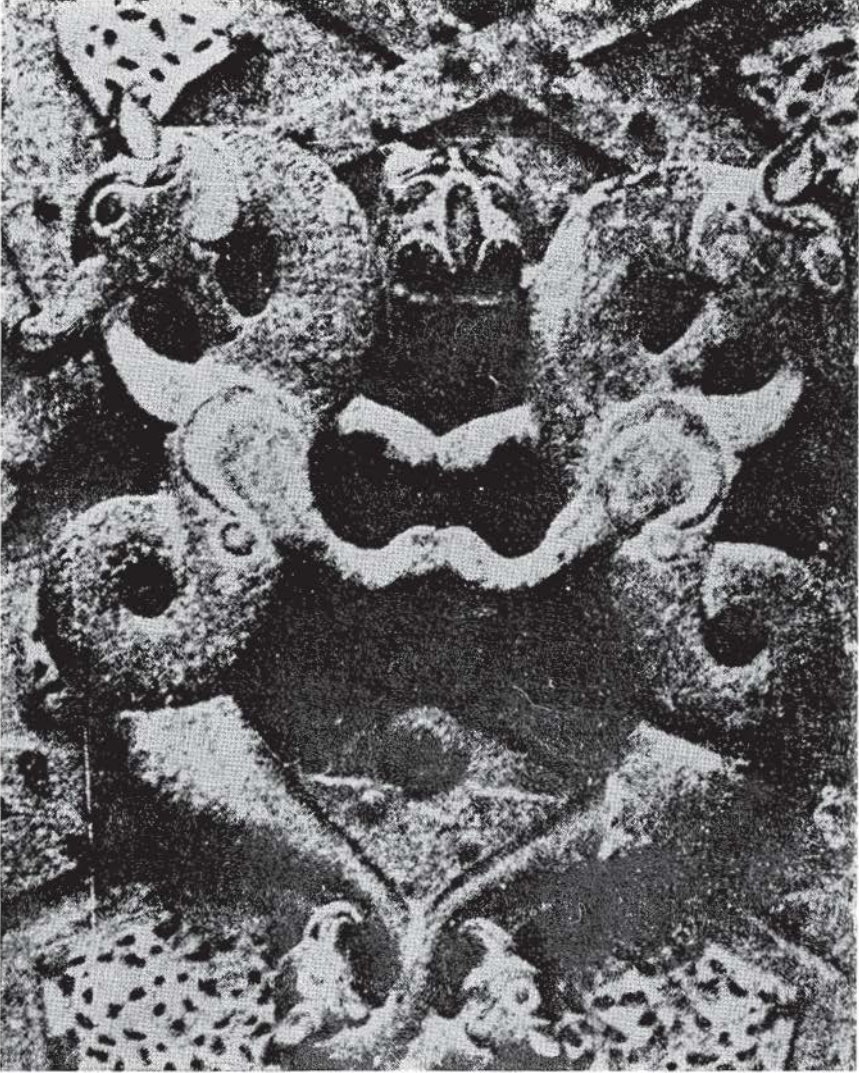
Res. 26

Res. 27

Res. 28

Res. 29

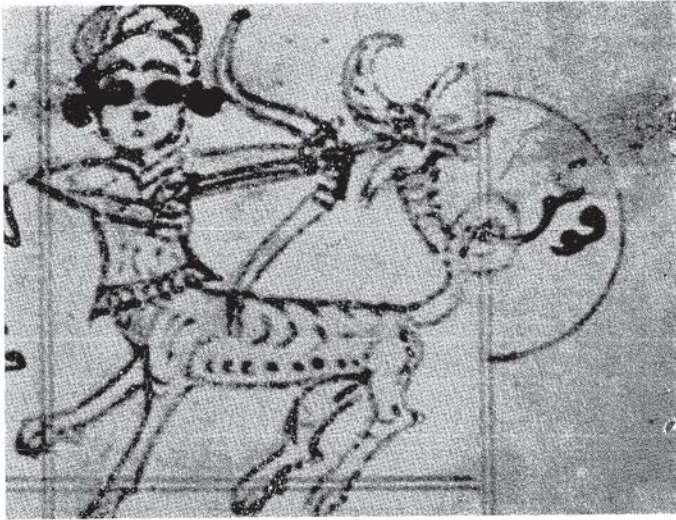
Emel Esin

Res. 30

Res. 31

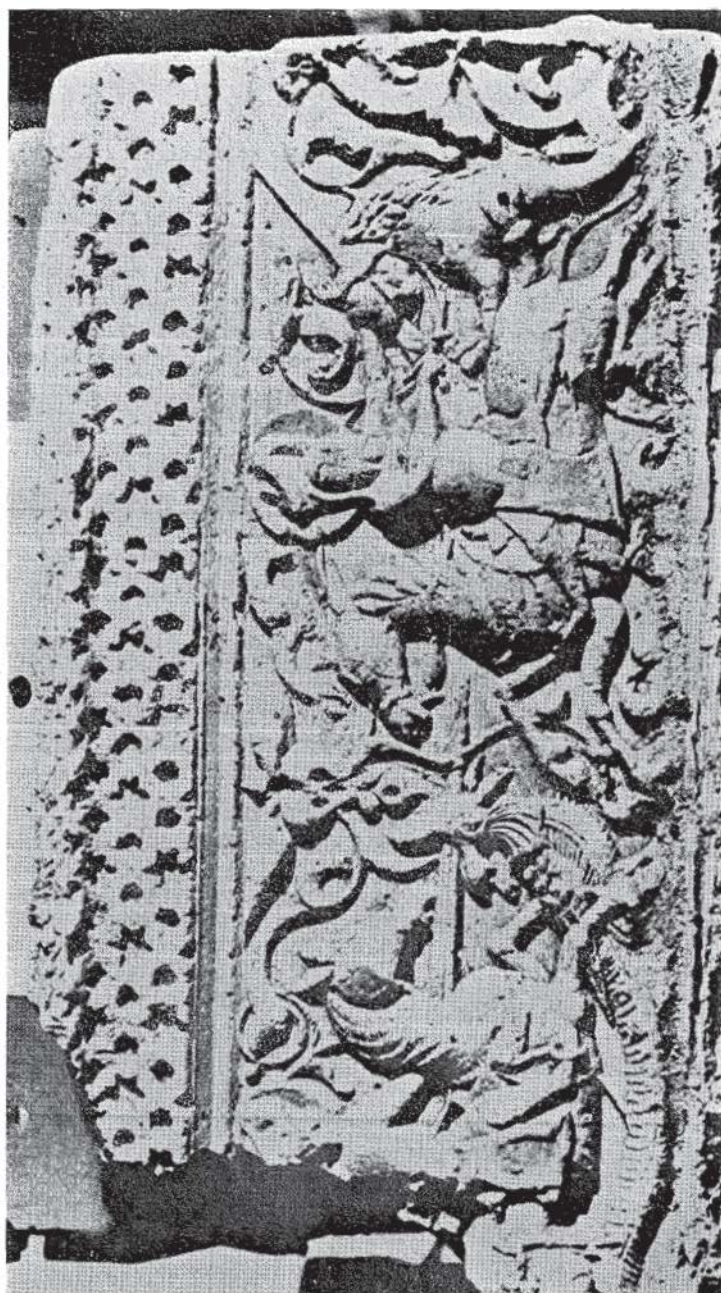
Res. 32

Res. 33

Res. 34

Res. 35

ile karışmıştı. Yer sathının dibindeki sularda, kış tahavvülünde evc eden *Dhanb* ise, kış, şimal ve karanlık timsâli olan Türklerin Kara Yılanına benzeyen bir tasavvurdu.

Selçuklu san'atında en çok rastlanan evren maskesi tipi (Res. 31), kadîm Sibiryâ (Res. 1), Batı Türkü (Res. 4) ve Khakanlı ((Res. 12) ma'den eserlerinden tevârüs edilmiş gözükten bir şekildir. Bu da hortumlu bir başdır. Ancak, yalnız evrenin üst dudağı değil, her iki dudağı, hortum gibi uzamakda ve biri yukarı, diğeri aşağıya kıvrılmaktadır.

Çin'de *Orta Asya Türklerinde* (Res. 27) ve *Peçeneklerde* (Res. 28) olduğu gibi, *Selçuklu* muhîtinde de, hem destanlarda, hem san'atda (Res. 9, 29), at-evren⁹⁴ motifine rastlanır.

Uygur (Res. 23) ve *Nagy-Szent-Miklos* (Res. 24) prototiplerine benzeyen bars veya arslan-evrenler Selçuklu san'atında çokdur (Res. 25-26). *Mardin Artukoğulları* devrinde 1134'de *Mardin* kalesinde yazılan bir eserde *Shudjâ* burcu bu şekilde gösterilir (Res. 25). *Shudjâ* bilhassa cesûr addedilen bir evrendir.

Kadîm *Türk* geleneğinde "buri" başını andıran maskeler (Res. 3) ve *Luristan*⁹⁵ ile *Batı Türk* devri *Orta Asya*⁹⁶ san'atındaki gibi, kuş başları da *Selçuk* evrenlerinde gözükür.

Selçuklu evreninin bir husûsiyeti de, ba'zen kuyruğunda bir ikinci baş bulunmasıdır. Kuyrukdaki baş önde giden vücûdu ısırır. Birbirini takib eden hayvanların önde gidene ısırma hareketi de, *Eurasia* göçebe san'atındaki hayvan motiflerinde çok görülür. Milâdî 1270 etrafında, *Aksaray* ve *Kayseri*'de, farsça-arabça karışığı, türkçe kelimelerin de bulunduğu bir büyü kitabı yazarak "heykel" (büyü resmi)lerle süsleyen Nâsiruddîn Sivasî⁹⁷ ye göre, *Kaws* burcunu temsil eden *kentaurus* şeklinin (Res. 32-33) evren biçimli kuyruğu, ön kısmında ok çeken *kentaurus* ile muhârebe hâindedir. Böylece, evren başlı kuyruk, bir ikilik ma'nasına gelebilir.

⁹⁴ E. Esin, "The horse in Turkish art", *Proceedings of the VIII th meeting of the Permanent International Altaistic Conference*, 1964, *Central Asiatic Journal*, cild X/3-4, Aralık 1965. M. VII-VIII. yüzyıl eseri Varakhşa sarayı duvar resimlerinde, Gök-Türk yazılarının bulunduğu at-evren şekilleri vardır: A. N. Bernstam, "Drevnyeturskiy dokument iz sogda", *Epigrafica Vostoka*, V, 1951.

⁹⁵ Combaz, res. 21.

⁹⁶ Grünwedel, *Kultstaetten*, res. 249, 250 Kızıl duvar resimlerinde, bir ucunda arslan, bir ucunda kuş başlı, S harfi şeklinde evren.

⁹⁷ E. Esin, "Selçuk devrine âid resimli bir Anadolu yazması", *Güzel San'atlar Akademisi Türk San'atı Enst. yayınları* 1, İstanbul 1963.

RESİM LİSTESİ

Res. 1 — *Sibirya*'da bulunmuş Milâddan evvel VII. asırdan sanılan altın yaldızlı tunçdan, boncuklarla murassa, bir ağaç ve bir çift oğlak başlı evren gösteren levha. Rudenko, levha II/9.

Res. 2 — Milâddan sonra IX - XIV. yüzyıla âid Bezeklik *Uygur* duvar resimlerinden, mabed 9'dan bir *Padmapani* kısmı. Çift "Kök-Luu" lar "kökle moncuk"u (*Cintâmani*) gün ortasına, gök kubbeğe, yükseltmektedir. Şimâl tarafı addedilen ve su timsâli olan havuzda, bir diğer çift "luu", yüzmektedir. Le Coq, *Chotscho*, levha 32'den.

Res. 3 — *Konya Selçuklu* sarayından bir çift evren tasviri gösteren alçı kabartması. M. Önder, "*Ein neugefundenes Rumseldschukisches Drachenrelief*", *Archaeologischer Anzeiger*, 1961.

Res. 4 — *Koçngar*'da 707 - 709 târihli paraların bulunduğu Batı *Türk* devri hazineden çıkan yaldızlı tunc levhalardan biri. Dünya ağacının dalları, evren başı şeklinde bitmektedir. Fettich, levha 7.

Res. 5 — Bezeklikde *Uygur* duvar resimlerinden, ma'bed 27'de bir dünya timsâli. Sudan çıkan *Sumeru* dağına, dört cihete başlarını çeviren iki çift evren düğümlenmiş vaziyettedir. *Sumeru* tepesindeki ağacın dallarında ma'bûdler durmakta ve lotus tahtı üzerinde Avalokitesvara oturmaktadır. Grünwedel, *Kultstaetten*, res. 590.

Res. 6 — Erzurum'daki Çifte Minareli Medrese portalindeki dünya ağacı ve evren motifi (Foto. H. Karamağaralı).

Res. 7 — *Shensi*'de *Tabgaç* veya *Tabgaç*'lardan sonraki *Altaylı* (belki *Türk* asıllı) sülâleler devrinden, "Kelen" (*Chi-l'in*'in türkçesi) tipinde bir çift evren ile ay ve güneş motiflerini gösteren mezar taşı. O. Siren, *Chinese sculptures from the Vth to the XIVth centuries*, Londra 1924, II/128.

Res. 8 — Kubâdabâd sarayı çinilerinde çift evren motifi. Bu motif, birbirine çatılmış bir çift çöğen'i hatırlatır. Devrin edebiyâtında, evrene mümâsil semavî şekiller ile Kaşgarî'nin çöğen dediği (farsça şekli: *tchavghân*) atlı top oyununu oynayan hükümdar teşbîhi tekerür eder. Bay M. Önder'in müsâdesile neşr edilmiştir.

Res. 9 — Maḥmûd b. Sunḡur'un eseri olan, M. 1211 tarihli kalem kutusundan "kelen" veya at başlı çift evren motifi. Hartner, res. 14 (*British Museum*).

Res. 10 — Çin'in Han devrinden tunç bir T'ao-tieh başı üstünde, bir çift evreni tutan adam motifi. Combaz, res. 179.

Res. 11 — Koçu'da, Uygur yazılı duvar resimleri olan "a" mabedinde bulunan ipek üstünde bir resimde, Amoghapaşa veya Ksitigarbha'nın tahtını ve tezyinat arasındaki çift Kök-Luu motifinden kalan bir başı gösteren resim. A. Grünwedel, "Bericht über archaologische Arbeiten in Idikut-shahri", Abhandl. d. I. Kl. der preuss Ak. d. Wiss; XXIV/1, levha IX.

Res. 12 — VII-VIII. yüzyıldan beri Türk paraları bulunan Munçak Tepe'de çıkmış, Khağanlı devrine âid bir - tunç hokka üstünde - çift evren süslü tahtda oturan şahıs motifi. G. A. Pugaçenkova — L. I. Rempel, Bidayouşçiesya pamyatniki izobrazitel'nogo iskusstva Uzbekistana, Taşkend 1960, res. 195.

Res. 13 — 1221 tarihinde Bağdad'da yapılan Tılsım Kapısı üstünde, bir çift evreni tutan hükümdar motifi.

Res. 14 — Doğu Türkistan'da, Kızıl harâbelerinde, Kök-Türk devri bir duvar resminde, üç başlı bir yılanı kemend gibi kullanarak, kaçan bir at-evreni tutmağa çalışan "luu-khanı" (nâga-râjah). Grünwedel, Kultstaetten, res. 237b.

Res. 15 — Kazakistan'da bulunmuş Khağanlı devrinden bir tunç aynada arslan ve evren arasında duran avcı hükümdar tasviri (evren atın başının üstüne tesadüf ediyor). E. Esin, "The Hunter-Prince in Turkish iconography", Die Jagd bei den Altaischen Völkern, Vortr. der VIII. Permanent Intern. Altaistic Conference, Wiesbaden 1965.

Res. 16 — Nâşıruddîn Sivasî'nin 1270 etrafında Aksaray ve Kayseri'de yaptığı büyü "heykellerinden", su unsuruna hükmeden "Malik Abû Aḥnaf"ın resmi. Bibliothèque Nationale, Persan 174, varak 86.

Res. 17 — IX-XIV. yüzyıllara ait Bezeklik Uygur duvar resimlerinden, ma'bed 19 da, makara başlı, bars vücûdlu bir evren resimi. Völkerkunde Museum.

Res. 18 — 1221'de yapılan Konya kalesinde bir evren gösteren taş oyması. Konya Müzesi.

Res. 19 — Hindistan'da Jalebha (fil başlı evren) maskeli su oluşu. Combaz, res. 114.

Res. 20 — Völkerkunde Museum, IB 4471 numarolu, Koçu'da bulunmuş Uygur yer resminde, hortumlu su "luu" su resmi.

Res. 21 - 22 — *Selçuklu* mi'mârisinde, İbn Bibi'nin *pîl i-nilghûn i-sîpîhr* diye tavsîf ettiği şekilde, fil başlı evren tasvirleri. Res. 21, 1228 târihli *Divriği Câmî*'inden bir olukdur (A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, Paris 1934, c. II/, res. 114). Res. 22, 1270 tarihli *Sivas Gök Medresesinden*dir. K. Otto-Dorn, "*Turco-chinesischen Tierzyklus in der islamischen Kunst*", *E. Diez Hâtıra Kitabı*, İstanbul Üniv. Edeb. Fak. San'at Tarihi. Enst., İstanbul 1963, res. 18.

Res. 23 — *Çıkan Køl* (göl), "öy" (mağara) 5'de, *Türkistan*'da ilk *Uygur* devrine âid (VIII. yüzyıl) bir duvar resminde, *chiao-lung* tipinden, kaplan veya arslan başlı, balık vücûdlu, evren tasviri. Grünwedel, *Kultstaetten*, res. 635.

Res. 24 — *Nagy-Szent-Miklos*'da bulunup *Peçenek*'lere atf edilen ve IX. yüzyıldan sanılan, türkçe yazılı altın kaplardan birinde, arslan evren tasviri. Strzygowski, *Altai-Iran*, res. 139.

Res. 25 — *Mardin Artukoğulları* devrinde (1108 - 1408), 1134'de *Mardin* Kalesinde yapılan ve hükümdar kütübhânesine âid Al-Sûfî nüshasından (*Süleymâniye Kütübhânesi, Fâtih 3422*), *Shudjâ'* burcunun tasviri.

Res. 26 — 1221 de yapılan *Konya* Kalesinde taş oyması arslan evren tasviri. *Konya Müzesi*.

Res. 27 — VII. yüzyıla âit sanılan *Toyok Uygur* harabelerinde büyük ma'bedde (Klementz 36), bir duvar resminde, bir çift at evrene binmiş *Burkan râhibi* tasviri. Grünwedel, *Kultstaetten*, res. 640.

Res. 28 — *Nagy-Szent-Miklos*'da bulunan ve *Peçeneklere* atf edilerek IX. yüzyıla âid sanılan türkçe yazılı altın kapların birinde at-evren tasviri. Strzygowski, *Altai-Iran*, res. 122.

Res. 29 — 1176 - 1186'da yapılan (*Artukoğlu devri*) *Cizre Câmî'i* kapusunda, bir çift evren gösteren yaldızlı tuncdan kapı tokmağı. M. Önder, "*Selçuklu ejderi*", *Türkiye Otomobil Klübü Dergisi*, Eylül 1966.

Res. 30 — *Hun* devrinden kalan *Kargalık* (*T'ien-shan* dağları) kurganlarından, bir kadın "kam" kurganında bulunan tac üstünde, evrene binen insan tasviri. J. Werner, *Beitraege zur Archaeologie des Attila Reiches*, München 1956, res. 65.

Res. 31 — *Harput Artukoğullarından* İmâd al-Dîn Abû Bakr b. Kara Arslan'ın (1185 - 1203) bakır parası. Bay İ. *Artukoğlu* lutfen gösterdi. Arkeoloji Müzesi, İstanbul.

Res. 32-33 — Nâşır al-Dîn Sivasî'nin *Aksaray* ve *Kayseri*'de, 1270 etrafında yaptığı resimlerden, *Hind-Arab* astrolojisinde "Dhanb" (dünya evreninin kuyruğu) in evci olan *Ḳaws burcunu*, evren kuyruklu *kentauros* suretinde gösteren iki resim. *Bibliothèque Nationale*, persan 174'den.

Res. 34 — VII - VIII. yüzyılda *Khalac Türklerinden* bir sülâlenin hâkim olduğu *Pendj-kend* duvar resimlerinden biri. Belenitskiy, "Raboti Tacikskoy ekspeditsii", res. 35.

Res. 35 — *Konya Selçuklu* sarayından alçı kabartma. *Türk ve İslâm eserleri Müzesi*.